

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ КИЇВСЬКИХ МИТРОПОЛИТІВ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XIII – XIV СТ.)

У статті досліджується концептуальний простір літературної спадщини київських митрополитів доби Пізнього Середньовіччя, зокрема XIII – XIV століть. Наголошується, що визначальна його місія була спрямована на відновлення та утвердження літератури Русі-України під час і після навали монголо-татар. Представлено специфіку концептуальних ідей митрополитів Кирила, Петра Ратенського, Кипріяна, наголошено на русько-українському характері їхньої творчості.

Ключові слова: концептуальний простір, Пізнє Середньовіччя, київський митрополит, Кирило, Петро Ратенський, Кипріян.

Kruhliy A. Conceptual space of the Kyiv metropolitans literary heritage (XIII – XIV cent.). In this article the conceptual space of the Kyiv metropolitans literary heritage of the Late Medieval Ages epoch, detail XIII – XIV cent are researched. It is underlined, that its general mission was devoted for renaissance and strengthening of Rus-Ukrainian literature during and after Mongol-Tatar attack. It is represented the specific of conceptual ideas of metropolitans Kyrylo, Petro Ratenskyj, Kyprijan, it is underlined the Rus-Ukrainian character of their literature.

Кье words: conceptual space, Late Medieval Ages, Kyiv metropolitan, Kyrylo, Petro Ratenskyj, Kyprijan.

Круглий А. Концептуальное пространство литературного наследия киевских митрополитов (XIII – XIV вв.). В статье исследуется концептуальное пространство литературного наследия киевских митрополитов эпохи Позднего Средневековья, в частности XIII – XIV веков. Акцентируется, что определяющая его миссия была направлена на возрождение и утверждение литературы Руси-Украины во время и после навалы монголо-татар. Представлено специфику концептуальных идей митрополитов Кирилла, Петра Ратенского, Киприяна, подчеркивается русько-украинский характер их творчества.

Ключевые слова: концептуальное пространство, Позднее Средневековье, киевский митрополит, Кирилл, Петр Ратенский, Киприян.

Постановка проблеми. Українська літературна медієвістика у часи незалежності України засвідчила пошук і вирішення низки проблем і питань, які дають змогу повному оцінити генезис та еволюцію національної книжності, визначити як приналежні до спадщини української нації ті її пласти, які протягом тривалого часу перебували поза увагою вчених через політичні причини. Однією з таких сфер є літературна спадщина київських митрополитів, національна ідентифікація котрої потребує спеціальної уваги до її особливостей і спрямування. Відтак, у пропонованому дослідженні ставиться завдання дослідити особливості концептуального простору творчості київських митрополитів, репрезентувати його як русько-український, місія котрого полягала у збереженні книжності Русі під час і після навали монголо-татар.

Аналіз досліджень. Літературна спадщина київських митрополитів доби Пізнього Середньовіччя, зокрема XIII-XIV століть, її обсяги, ідейна наповненість й особливо концептуальний простір є питанням мало вивченим. Окремі його аспекти досліджува-

ли П. Білоус, М. Грушевський, В. Литвинов, Ю. Пелешенко, О. Сліпушко, І. Франко, Д. Чижевський, В. Шевчук та ін. Так, Ю. Пелешенко [7; 8] досліджував жанрові та ідейні особливості творчості київських митрополитів у контексті розвитку літератури Пізнього Середньовіччя. О. Сліпушко визначала вплив літератури Високого Середньовіччя на Пізнє, зокрема ораторсько-проповідницьку прозу [9]. В. Литвинов акцентував увагу на ролі церкви у розвитку культури українського народу, насамперед його літератури [5]. Натомість звернення до нього дає можливість розширити і поглибити наукові уявлення про епоху Пізнього Середньовіччя, її роль у збереженні національної книжності під час і після навали монголо-татар, у становленні літератури іншого характеру, місія котрої була спрямована на розвиток українських художніх концептів в інтегрованості з творчістю Литви, Польщі, інших слов'янських держав. М. Грушевський наголошував, що «при всій бідності своїй у сфері продукції, цей період, очевидно, був повний внутрішнього змісту. Він підготовлював небувалу доти напружену громадську, ідейну активність першого відродження...» [3, 5].

Мета дослідження – представити системний аналіз особливостей концептуального простору літературної спадщини київських митрополитів доби Пізнього Середньовіччя, зокрема Кирила, Петра Ратенського, Кипріяна, визначити функціональну роль митрополичої творчості у процесі збереження та відродження русько-української літератури під час і після навали монголо-татар.

Виклад основного матеріалу. Оперуючи поняттям «концептуальний простір», використовуємо його визначення, дане Є. Гончарук, яка зазначає, що це ментальний простір, у «якому гармонійно взаємодіють структуровані в певну систему концепти» [2, 5]. У нашому випадку ці концепти репрезентують епоху Пізнього Середньовіччя та реалізуються у структурно-семантичній і жанровій специфіці текстів. Вважаємо, що наповненість концептуального простору творчості київських митрополитів визначається двома чинниками. Перший – самим характером епохи Пізнього Середньовіччя, часами, коли Русь пережила монголо-татарську навалу, перебувала у просторі пошуку нових способів літературного виживання і мислення. Другий – утвердження буття митрополичої Русі, що означало прагнення зберегти її державний статус, наявність власної культурної, літературної, духовної традиції. Концепти літературної спадщини київських митрополитів репрезентують загальне книжне мислення складних часів чужоземної навали, за яких Русь-Україна не просто виживала, а й продовжувала творити власну культуру, духовність, літературу і церкву.

Після зруйнування Києва у 1240 р. монголо-татарами першим київським митрополитом став виходець із Галицької Русі, ставленик князя Данила, Кирило II. Його літописець називає під роком 1241 «печатником», духовною людиною, що творить «словеси мудрі». Вперше як митрополит він згадується 1243 р. Кирило II після того, як 1274 р. Серапіон став єпископом володимирським, написав «Правило Кирила, митрополита Руського, сьшдьшихся єпископ: Далмата Ноугородського, Игнатья Ростовського, Феогноста Переяславського, Симеона Полотського, на поставленіє єпископа Серапиона Володимирскаго». Художню вартість тут має вступ, який репрезентує мислення автора-творця. Він, насамперед, акцентує увагу на непорядках у церковній сфері, критично оцінює діяльність духівництва, засилля еллінської мови, нехтування церковним уставом, що може призвести до появи на Русі поган. Головна місія тексту Кирила II – чітко визначити дієвість християнських норм на Русі, у першу чергу він виступає проти старих язичницьких звичаїв. У «Правилах» Кирила домінує ідея руської церкви, духовна і навіть державна місія руських священників, що і визначає головний концепт твору.

Крім того, дослідники приписують перу Кирила «Слово и поученіє к попам», статті у складі «Мірила праведного». Перший твір розширює «Правила», конкретизує певні його положення. Він починається звеличенням ієрейського сану, священники для книжника – небесні люди, земні ангели, які стоять «у престола Господня», славлять Бога разом із Серафимами, зводять «з Небеси Дух Святий». Для світогляду Кирила притаманний яскраво виражений християнський антропоцентризм, коли людська душа трактується як вища цінність, якої не вартий увесь світ. Гріхи ієреїв він трактує як більші переступи, ніж простих людей. Священники для нього – еталони, мірила поведінки для пастви. Основний концепт твору втілюється у численних закликах автора боротися з гріхами, які нищать душу. Помер митрополит Кирило 1280 р. у Переяславі-Залеському, тіло його було перевезено для поховання у Софійському соборі.

Наступником Кирила став грек за походженням Максим, проте його літературна спадщина (твір «Благословення Масима, митроплита всея Руси, ко всім христіанам правовірним» дійшов у складі «Кормчих») є близьким ідейно-тематично до руського літературного контексту доби Пізнього Середньовіччя. Тому вважаємо за доречно розглянути її тут. Перша частина твору присвячена художньому викладу тез про пости, їх дотримання і покликання. Друга частина – це авторські думки щодо шлюбу. Цікавим і новаторським є те, що автор наважився писати про шлюби, не освячені церквою, що було досить сміливим кроком, проявом демократичності його мислення. Саме цей концепт значною мірою демократизував тогочасне церковне мислення, наближав його до потреб і життя простих людей.

Визначальна постать серед митрополитів київських – це св. Петро Ратенський (1308 – 1326) (канонізований 1339 р.). Виходець із Волині, засновник і настоятель Спасо-Преображенського монастиря на річці Раті. 1308 р. був висвячений Вселенським патріархом Атанасієм на митрополита Київського і всієї Русі. Помер 1326 р., похований у Московському соборі Успіння Богородиці. Зафіксовано численні чудеса біля його мощів. Літературна спадщина Петра Ратенського – яскрава сторінка у творчості київських митрополитів-книжників, творенні її концептуального простору.

Перша епістоля Петра Ратенського являє собою окружне послання, присвячене початку Великого посту «Поученіє смиренного Петра митрополита Кієвскаго и всея Руси ігуменом, попом и дїаконом». Адресати – представники духовенства, яких автор закликає бути смиренними, чинити тільки пристойні справи. Це є головним концептом твору. Часто Петро посилається на Святе Письмо як головний авторитет, чим вкотре підтверджує свій теоцентричний спосіб мислення, авторитет Біблії. Він закликає навчатися вдень і вночі, молитися один за одного, займатися благими справами. Друга епістоля адресована автором церковному чину і всім православним християнам. Тут наголошено, якщо священник став удівцем, то має прийняти чернечий постриг, а при житті світському треба відмовлятися від ієрейства – це вище покликання. Концепт істинної та справжньої віри поступово набирає у творчості книжника все більших і масштабніших обсягів. Твори малярсько-іконописні й літературні Петра Ратенського ідейно і настроєво пов'язані, вони взаємодоповнюють один одного. Так, його перу належать ікони Богородиці у Новгородському Софійському соборі, Успенському соборі у Володимирі-Волинському, соборі Петра й Павла у Мінську, Петрівська ікона Божої Матері в Успенському соборі Московського Кремля й образ Богородиці у Верхратському монастирі (був перенесений до Крехівського монастиря). Головний концепт тут – Матір Божа, яка втілює в собі ідею і Матері Христа, і матері Вітчизни – Русі-України, оскільки дуже часто набуває рис суто національних.

Після Петра Ратенського митрополиту кафедру посів грек Теогност. Дослідники по-різному тлумачать належність його творів до української літератури, проте сам факт 25-річного перебування книжника на митрополичій кафедрі дає підстави включати його до національного духовного простору. Дійшли його повчання і грамота, хоча, очевидно, творів було більше. У «Поученії Феогноста, митрополита всея Руси, душеполезное и спасенное, к духовным чадам нашим, правоверным крестьяном. От Божественных Писаній» митрополит пише про необхідність бути смиренним і терплячим, наводить багато цитат і посилань зі Святого Письма і творів Отців Церкви. Визначальний концепт його творів – це віра у Божий Суд і воскресіння. При цьому він акцентує на основоположній ролі та місії молитви як способу говорити з Богом. У грамоті митрополита на Червлений Яр наголошується, що він сам молиться Господу за здоров'я тілесне й душевне своїх парафіян, прагне, щоб усі вони наслідували Царство Боже – такий його концепт.

Митрополит київський Олексій Б'яконт походив із московського боярського чернігівського роду Михайла Чернігівського. У двадцять років став ченцем московського Богоявленського монастиря, у сорок років був залучений до управління митрополією. 1354 р. патріарх константинопольський Філотей видав йому грамоту на сан митрополита київського. Олексій є автором двох повчань, грамоти-послання, духовної грамоти й одного правила. На межі 1354 – 55 рр. він написав повчання «От апостольських дьанійк христорубивим христіаном», приурочивши твір зайняттю митрополичої кафедри. Автор протиставляє світ хрещених і нехрещених, де останні – це люди антихриста. Своім життєвим покликанням митрополит-книжник вважає вчити духовних чад, що і визначає його домінуючий концепт. Олексій викладає дві євангельські притчі. Зокрема, притчу про Христа-сіяча, де сім'я – це слово Боже, а земля – людські серця. А у притчі про виноград він творить масштабний символ людства, яке Христос віддав слугителям церкви. Тут пліт навколо виноградника – Закон Божий. Концепт твору полягає в ідеї догодження Богові щоденними справами, постійними молитвами. У посланні на Червлений Яр (Київ, 1358 – 59 рр.) книжник синтезував елементи тексту церковно-правового й учительного слова, сповненого засудження «поганих християн» Червленого Яру. Він картає їх за гріхи, закликає дотримуватися Божих заповідей, уникати злості, гніву, люті, образ, заздрощів, пияцтва тощо. Подібну концептуальну спрямованість має і його «Повчання до християн Новгородської та Городецької земель», де трагедії в житті Русі пояснюються недотриманням Божих заповідей. Олексій посилається на Григорія Богослова, стверджуючи, що для уникнення навал поганих і спустошень, треба дотримуватися Божих Заповідей і молитися постійно. Як наголошує Ю. Пелешенко, «проповіді та послання митрополита Олексія можуть характеризувати останнього як доброго знавця Святого Письма. Неодноразові звертання до текстів Григорія Богослова свідчать, що твори цього отця церкви були особливо близькими святителю. Топіка проповідницької прози св. Олексія близька до топіки митрополитів Кирила II, Серапіона Володимирського, а також св. Петра Ратенського» [8, 616]. М. Грушевський наголошував, що після розподілу руських земель між Литвою, Польщею і Росією церковні взаємини «стають тим фокусом, в якому збираються політичні, національні, а навіть суспільні змагання українсько-руської народності, – в основі речі дуже далекі від чисто церковних інтересів» [3, 385]. Саме історія діяльності київських митрополитів, програмні та ідейні засади якої засвідчені в їхніх творах, репрезентує тезу про те, що концептуальний простір митрополичої творчості виконував місію не тільки літературну і духовно-церковно, а й суспільно-політичну, націєтворчу.

Наступним у когорті книжників-митрополитів є Кипріян – виходець із Болгарії. З 1363 р. жив у Царгороді, потім – на Афоні. Був хіротонізований на київську, руську і

литовську митрополію вселенським патріархом Філофеем 1375 р. Після смерті Олексія Б'яконта зробив спробу стати митрополитом «всієї Русі», але наштовхнувся на супротив московського князя Дмитрія Донського. У результаті тривалої боротьби був затверджений митрополитом усієї Русі новим патріархом Антонієм IV. З 1390 р. Кипріян постійно жив у Києві, стояв фактично на пролитовських позиціях, захищаючи права Русі у складі Литви. Помер 1406 р. у Москві, 1472 р. був канонізований. Суттєвим є внесок Кипріяна у розвиток давньої української та православнослов'янської книжності. Він першим почав утілювати у життя реформу Євтимія на східнослов'янських землях, у житіях святого наголошується, що він написав багато книг, відрізнявся любомудрістю і божественним розумом, високою духовністю.

Багатогранна літературна спадщина Кипріяна включає твори різних жанрів, зокрема «Житіє митрополита Петра (Ратенського)» і похвальне слово йому, послання і повчання, гімнографічні твори. В основі редакції «Житія митрополита Петра (Ратенського)», зробленої Кипріяном 1381 р., лежить редакція тексту невідомого книжника 1327 р. Митрополит працював над цим твором протягом багатьох років, наповнивши його визначальними концептами свого світогляду і мислення. Із понад 100 списків тексту найраніший датується кінцем XIV ст., входить до Службової мінеї за грудень під назвою «Місяця декабрия в 21 день. Житієи жизнь мало исповьданіє от чудес иже в святых отца нашего Петра архієпископа Кыевскаго и всеяРуси. Списано Киприаном смьреным Кыевским и все Руси. Господи благослови Отче».

Твір починається вступом, де на основі цитат зі Святого Письма показано життя праведників. Тут же наголошується, що автор пише свій твір не для того, щоб похвалити Петра – «священноначальника», бо це є несправедним, а гідно з точки зору стилістичної оформити житіє святого, що було, як наголошує Ю. Пелешенко, «новим явищем в українській агіографії. Міркування автора про необхідність прославлення героя агіографічного твору було тут не лише загальним місцем – топосом, даниною традиції, а й щирим переконанням Кипріяна, який вважав св. Петра Ратенського своїм покровителем, а себе – його наступником. Письменник зауважує, що він перебуває на Петровім місці, і його «престол», тобто митрополічу кафедру, успадкував» [8, 620]. Потім подано біографію святого, який народився на землях Волині, що має важливе значення, адже святий, як і він сам, прибув до Москви на посаду митрополита всієї Русі з України. Як і в кожного святого, при народженні Петра спостерігалися Божі знамення. Книжник наголошує на його «духовній старанності», постійному відвіданні служб, читанні та слуханні Святого Письма, мовчазності, покірності. Для Кипріяна важливо показати постійний духовний ріст майбутнього святого, еволюцію його характеру, невпинне наближення до ідеалу. Він піднімається «ліствицею» – шляхом, визначеним для подвижників Іоаном Ліствичником (Синайським). Концепт істинного святого – це визначальна ідея твору.

Кипріян надає особливого значення такій сторінці характеру і життя Петра Ратенського, як його іконописна діяльність. Автор прагне не просто назвати й описати ікони, а й передати їхній внутрішній духовний зміст і місію, котру вони покликані нести в життя. Малюючи образи святих, він відлучався від земного життя, сповнювався Божою благодаті, бачив світ земний згори. Багато пишеться про чернече життя Петра, про те, як він подолав усі шаблі монастирської ієрархії до посади митрополита. Тут відчувається певний автобіографізм, адже подібний шлях пройшов і сам Кипріян. Таким чином він намагається показати, що гідний бути наступником Петра, бо їхні долі подібні. Важливим для книжника є описати внутрішній світ свого героя, пояснити його почуття, емоції, переживання на тому чи іншому життєвому етапі. Все це – духовний процес становлення і зростання його як святого.

Розповідається про заснування Петром монастиря на волинській річці Раті, чому сприяли такі риси його характеру, як працьовитість, лагідність, покірність, милосивість, щедрість до жебраків і знедолених, піклування про братію більше, ніж про себе самого. Слава про такого чернечого подвижника швидко розійшлася по Русі, дізнався князь Юрій I Львович, бояри, дружинники. Коли сюди заїхав митрополит Максим, Петро подарував йому написану власноруч ікону Пречистої Матері Божої й отримав його благословення.

Детально у творі розповідається про смерть Максима й висвячення Петра на митрополита Києва і всієї Русі, боротьбу Петра з Геронтієм. При цьому Кипріян натякає на те, як він сам змагався з Олексієм Б'яконтом, Пименом, Митяєм. Тут важливим для автора є показати схожість власної долі й долі Петра, а наведені паралелівкотре підтверджують право автора на спадкоємність справи Петра Ратенського. Концептуальна суть полягає у тому, що подібна місія не обирається самостійно і не дається людьми, а посилається Богом. Завершується житіє похвальним словом на честь святого Петра. Цікаво, що велика частина тут відведена на піднесення постаті самого автора. Зокрема, розповідається про його складний шлях на митрополичу кафедру, але він усе подолав, бо молився св. Петру. Власне автобіографічність чітко простежується по всьому творові, який присвячено і Петру, і самому автору. Загалом «Житіє Петра (Ратенського)», його спрямованість та художні особливості укладаються у канони традицій візантійської та південнослов'янської книжності XIV ст., зокрема Тирновської літературної школи. Хоча засоби стилю «плетеніє словес» використовуються автором не дуже часто, що зумовлене автобіографізмом і публіцистичністю твору, які не потребували складних стилістичних конструкцій.

Натомість стиль «плетеніє словес» Кипріян використав у творі «Похвальне слово митрополиту Петру», що було написано в останні роки життя автора. Композиція і структура твору подібні до «Житія Петра (Ратенського)». Це вступ, коротка біографія святого, похвала йому і молитва до нього. Тут книжник використовує складні стилістичні конструкції, багато повторів, порівнянь, для твору характерні експресивність та емоційність. Багато уривків обох текстів подібні, тексти єднає життєпис святого. Починається твір із риторичного звертання, де перелічуються всі чесноти героя, що прославляють його і підносять. Ім'я святого стає ключовим словом, яке повторюється дуже часто і виконує навіть певну магічну функцію слова-символа і визначального концепту. Петро постає як «гідний поваги у святителях», «священніший», перший світильник, трудоположник і чудотворець на Русі, послідовник апостолів Христа, опора церкви, борець із єретиками, проповідник справжнього благовір'я. Автор навіть звертається до самої Волинської землі, прославляє Вітчизну святого. У заключній молитві до святого Петра за допомогою численних епітетів твориться гімн, який покликаний виголошуватися у день пам'яті святого Петра Ратенського. Тут використовується лексична анафора, коли п'ятнадцять разів окличні речення починаються словом «радуйся!». Ю. Пелешенко правомірно наголошує, що «Кипріянове «Житіє...» та «Похвальне слово митрополиту Петру» стали відповіддю на нові художньо-естетичні вимоги епохи східноєвропейського Передвідродження. Ці твори є хронологічно першими у східнослов'янських літературах, написаних у новому емоційно-експресивному стилі «плетенія словес» [8, 624].

Перед смертю Кипріян продиктував духовну «прощальну» грамоту, що репрезентує філософсько-поетичний твір про марноту земного життя і смерть. Він згадує власне життя, прощає всіх і благословляє, хто був на його життєвому шляху. Грамоту було прочитано на похоронах митрополита. Загалом митрополит Кипріян здійснив суттєвий внесок у розвиток української культури і літератури. Зокрема, він переніс традиції болгарської Тирновської літературної та гімнографічної школи в Україну, написав перший агіогра-

фічний твір у емоційно-експресивному стилі «плетення слів» і першу службу за Єрусалимським уставом у Київській митрополії. Концептуальний простір його творів певною мірою підсумував пошуки митрополитів-книжників XIII – XIV століть – часів навали монголо-татар і відразу після неї.

Загалом цей простір визначається ідеями спасіння Русі, її церкви від поганих, істинної віри, постійного молитви тощо. Визначальна та об'єднуюча ідея цього простору – довести, що Русь-Україна продовжує своє буття, знайшовши інші форми для його реалізації. Це була доба бездержавності України, коли консолідуючи і ведучу місію виконувала православна церква на землях Великого князівства Литовського, до складу якого входила Україна-Русь, і на захоплених Польщею національних територіях.

Висновки. Саме творчість київських митрополитів як вияв діяльності церкви у сфері літературно-суспільній засвідчила високий рівень регіонального патріотизму. Творчість київських митрополитів засвідчує не лише розвиток і збереження українсько-руської літератури, а й подальше формування у ній ідеї власної державності. Погоджуємося з думкою В. Литвинова про те, що «церква – символ історичної пам'яті народу; церква – індикатор пробудженої національної свідомості; церква – ідейний лідер опозиції. Такі завдання шабель за шаблем буде висувати руська спільнота перед церквою впродовж XV – XVII ст.» [5, 19]. Проте першими поставили ці питання київські митрополити XIII–XIV ст. у своїх творах, написаних у часи найбільш складні, епоху поневолення і важкої боротьби за право існувати і творити. Концептуальний простір митрополичої творчості означеного періоду репрезентує перші етапи у процесі формування національної культурної, духовної, церковної, суспільно-політичної свідомості під час і після навали монголо-татар, засвідчує незнищенність русько-українського народу, його відвічні змагання за власну державність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоус П. Українська середньовічна література : лекції / П. Білоус – Житомир : ЖДУ, 2008. – 288 с.
2. Гончарук Є. Поезія українського Бароко : концептуальний простір : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Є. Гончарук. – К., 2013. – 20 с.
3. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – 255 с.
4. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX – XV століть : у 2 кн. / [упор. В. Яременко, О. Сліпушко, передм. В. Яременка]. – К. : Аконт, 2002. – Кн. 2. – 784 с.
5. Литвинов В. Ренесанс ідеї української державності (XIV – XVI ст.) / В. Литвинов // Україна. Антологія пам'яток державотворення X – XX ст. : у 10 т. – К. : Дніпро, 2008. – Т. 2. – С. 9–40.
6. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. – СПб. : Б. и., 1894. – Вып. 1. – 198 с.
7. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.) : Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції : [монографія] / Ю. Пелешенко. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2004. – 422 с.
8. Пелешенко Ю. Ораторсько-учительна проза і гімнографія другої половини XIII – першої половини XVI ст. / Ю. Пелешенко // Історія української літератури. У дванадцяти томах. – К. : Наукова думка, 2014. – Т. 1. – С. 605–671.
9. Сліпушко О. Література Київської Русі: навчальний посібник / О. Сліпушко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – 393 с.
10. Чижевський Д. Історія української літератури : від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Тернопіль : МПП «Презент», 1994. – 480 с.

Статтю подано до редакції 13.10.2014 р.